

MOEDERS, MYSTICI EN MAÎTRESSES

*Vrouwen in de vroege
middeleeuwen*

Luit van der Tuuk

Inleiding

Jane Austen liet Catherine Morland in haar roman *Northanger Abbey* al aan het begin van de negentiende eeuw verzuchten dat er nauwelijks vrouwen in geschiedenisboeken voorkomen. Historisch onderzoek werd, net als alle andere takken van wetenschap, voornamelijk uitgeoefend door mannen die zelden interesse in de bezigheden van vrouwen hadden. Vanuit het uitgangspunt dat de maatschappij vroeger een door mannen gedomineerde wereld was, waarin vrouwen een bijrol speelden, gaat het meeste historische onderzoek haast als vanzelf over mannen. De vrouw was dienstbaar aan de man. Zij werd in sociaal opzicht als tweederangs beschouwd en opereerde vrijwel altijd in de schaduw van mannen. Vanuit die gedachte doen historici ons voorkomen alsof er in de vroege middeleeuwen nauwelijks vrouwen van betekenis waren.

Het is dan ook geen toeval dat er in het *Digitale Vrouwenlexicon van Nederland* op een totaal van meer dan tweeduizend beschreven vrouwen nog geen tien voorkomen die voor het jaar 1000 leefden. In de Nederlandse geschiedenis canon is maar een handvol vrouwen opgenomen. Afgezien van de beenderen van een prehistorische vrouw die Trijntje genoemd wordt, is de eerste vrouw die we tegenkomen de fictieve romanfiguur Sara Burgerhart uit de achttiende eeuw. Het lijkt wel alsof vrouwen voor de twintigste eeuw geen enkele rol in onze geschiedenis gespeeld hebben. Volgens de

canoncommissie is de geschiedenis nu eenmaal lange tijd oneerlijk geweest voor vrouwen. Ze komen nauwelijks in de canon voor 'omdat ze in de publieke sfeer zo weinig in de melk te brokkelen hebben gehad'.¹ Zo komen we er gemakkelijk mee weg vrouwen in historische studies vrijwel onvermeld te laten en zou er in een boek als dit maar weinig te vertellen zijn.

Vrouwen zijn in de geschiedenis pas naar voren getreden door het voortschrijdende wetenschappelijk onderzoek dat onder invloed van de vrouwenbeweging op gang kwam. Vrouwenstudies kwamen vooral op in de tweede helft van de twintigste eeuw, toen meer vrouwen gingen studeren. Ze zagen dat de rol van vrouwen in de geschiedenis lang onderbelicht was gebleven en begonnen erover te schrijven. Ze schetsten een heel ander beeld van de vrouw dan historici vóór hen deden en gaven daarmee een impuls aan vrouwen-geschiedenis als afzonderlijk onderzoeksterrein. De vrouwen-emancipatie in onze dagen is dan ook van grote betekenis voor dit arbeidsveld.

De laatste decennia is het accent van vrouwenstudies verschoven van vrouwen-geschiedenis, die vooral gaat over de levenswijze van vrouwen en de rol die zij hebben gespeeld, naar genderstudies die zich meer bezighouden met de verhouding tussen de seksen. Daarbij wordt niet alleen onderzoek gedaan naar de geschiedenis van individuele vrouwen (en een enkele keer mannen), maar ook naar het al dan niet metaforische gebruik van vrouwelijkheid tegenover mannelijkheid.

Bij het onderzoek dat uit deze vrouwen- en genderstudies voortvloeit, komen de vroege middeleeuwen er maar bekaaid vanaf. Een overzicht van deze spaarzaam bestudeerde periode is nog steeds pionierswerk. Veel onderzoek begint pas serieus met bronnen uit de twaalfde eeuw, terwijl er ook betrekkelijk veel over de Romeinse tijd gepubliceerd is. Vrouwen uit het tussenliggende tijdvak blijven meestal onderbelicht, waardoor we slechts een onvolledig en fragmentarisch beeld van hen krijgen. Dat is onterecht, omdat deze periode door de unieke vermenging van twee uiteenlopende

tradities, die van de tribale Kelten en Germanen en de christelijk-mediterrane, cruciaal is voor de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van de westerse vrouw.

In de westerse wereld bespeuren we een verandering van vrouwen als ‘gemankeerde mannen’ naar een gepolariseerd seksemodel. Daarin worden de seksen niet noodzakelijkerwijs als gelijken beschouwd, maar wel tegenover elkaar geplaatst en in gescheiden werelden geclassificeerd. Deze dualistische zienswijze vinden we terug in ons hedendaags identiteitsdenken, het wij-zij-begrip, waarbij de eigen groep tegenover de andere geplaatst wordt.

Vrouwen en mannen hebben een biologisch verschillend lichaam, maar onze sekse heeft ook nog een immateriële betekenis. Daarbij gaat het om de identiteit, het sociaal-culturele en psychologische aspect van het vrouw- of man-zijn dat vroeger met het woord *kunne* werd aangeduid, maar tegenwoordig met het Engelse begrip *gender*. Die bepaalt hoe wij onszelf en elkaar zien en in het verlengde daarvan hoe de rolverdeling tussen vrouwen en mannen is.

Die genderverdeling lag in de vroege middeleeuwen complexer en ook genuanceerder dan we in onze huidige opvatting voor mogelijk houden. Daarin schuilt meteen het gevaar de toenmalige samenleving door een moderne bril te bekijken. De positie van vrouwen in de vroege middeleeuwen is niet te vergelijken met die van hun hedendaagse seksegenoten.

We leven in een maatschappij die, althans formeel, gelijkheid van de vrouw nastreeft. Vanuit ons hedendaagse perspectief zouden we de middeleeuwse kijk op vrouwen seksistisch kunnen noemen, of op zijn best naïef. Toch moeten we daar voorzichtig mee zijn. Als we iets van de vroege middeleeuwen willen begrijpen, dan dienen we vele sociale conventies, zoals we die vandaag de dag kennen, overboord te zetten. Daarom moeten we ervoor oppassen onze hedendaagse denkbeelden, bijvoorbeeld over de positie van de vrouw in de huidige samenleving, te projecteren op de gedachtewereld uit een ver verleden.

Onze kijk op de samenleving mag dan gewijzigd zijn, de geschiedenis van de westerse vrouw in de vroege middeleeuwen laat zien dat sommige aspecten van de rolverdeling tussen mannen en vrouwen toen al bestonden. Bepaalde gezichtspunten hebben een taai leven en zijn sinds de vroege middeleeuwen niet wezenlijk veranderd, ook al ligt de herkomst van deze diepgewortelde denkwijze vele eeuwen achter ons.

In vroegmiddeleeuwse bronnen zijn mannen het meest zichtbaar, en dat zijn ze in de huidige samenleving nog steeds. Ze werden in vroege wetsteksten als vanzelf tot norm verheven, en dat worden ze nog altijd. Krantenkoppen als 'Vrouw krijgt leiding over beurs New York' doen vermoeden dat de vrouw een bijzonder soort mens is, terwijl de man de standaard is die de mensheid als geheel vertegenwoordigt.

We kunnen de middeleeuwse wetgeving als achterlijk beschouwen, maar elementen ervan hebben het evengoed tot in onze dagen volgehouden. In Nederland werden vrouwen pas halverwege de vorige eeuw voor de wet handelingsbekwaam geacht, en het eerstgeboorterecht met betrekking tot een troonsopvolging gold pas sinds de jaren tachtig ook voor vrouwelijke leden van het koninklijk huis. We kennen nog altijd het stereotiepe beeld van de dominante man en de dienstbare vrouw, soms als gewillig lustobject, gevoed door vele media- en reclame-uitingen. Daarmee is de vrouwenemancipatie nog altijd niet 'af', en daardoor is vrouwen-geschiedenis een onderwerp met een lading, ook als die over een tijdvak uit een ver verleden handelt.

We gaan op zoek naar de vroegmiddeleeuwse vrouw in Noordwest-Europa. Daarbij zijn de begrippen vroegmiddeleeuws en Noordwest-Europa vaag omlijnd. We beperken ons grotendeels tot het gebied ten noorden van de Alpen en de Pyreneeën, en volgen het wel en wee van vrouwen vanaf de stammensamenleving die de Romeinen tijdens hun campagnes aantreffen tot aan de Gregoriaanse kerkhervorming in de elfde eeuw, toen invloeden van leken op de kerk werden teruggedrongen. Afgetakelde christelijke waar-

den werden toen weer strenger nageleefd, waardoor er een volgende fase in de vrouwengeschiedenis begon.

Dit boek is thematisch geordend en niet chronologisch of geografisch van opzet. Het gevolg is dat we door de geschiedenis dwalen en de tekst in tijd en ruimte heen en weer vliegt. Dat kan de indruk wekken dat de beschreven periode een statische is en dat de omstandigheden in het hele gebied geen variatie vertonen. Maar niets is minder waar. De positie van vrouwen, hun rol in de samenleving en hun rechten fluctueerden voortdurend. De gedachte dat hun situatie in de loop van de tijd verbeterde, gaat in ieder geval voor de vroege middeleeuwen niet op. Er is in de vroege middeleeuwen eerder sprake van een golfbeweging dan van een stijgende lijn, en per saldo gingen vrouwen er zelfs op achteruit.

Dit boek gaat niet zozeer over materiële factoren, hoe vrouwen hun dagelijkse leven inrichtten en hoe zij zich verzorgden en kleedden. Het behandelt vooral de sociaal-culturele aspecten van het vrouwzijn, hun positie in de samenleving, hun identiteit en de kenmerken die aan hen werden toegeschreven. Om daarvan een idee te krijgen, gaan we op zoek naar een veelheid aan uiteenlopende bronnen, van Germaanse wetsteksten tot vorstelijke kronieken, van Scandinavische saga's tot kerkelijke boeteboeken, waar mogelijk aangevuld met archeologische informatie. Daarbij moeten we gebruikmaken van snippers informatie, vaak ongelijksoortig en voor een belangrijk deel beperkt tot de sociale bovenlaag. Bovendien werden veel vrouwen slechts beschreven in samenhang met hun rol in het huishouden, met hun verbinding tot God en in amoureuze relaties aan adellijke hoven, in stereotypen als moeders, mystici en maîtresses. Daardoor is het lastig, en in sommige gevallen onmogelijk, de verkregen bevindingen te generaliseren.

We moeten bij alle schriftelijke overleveringen over wat vrouwen werd opgelegd of op zijn minst werd aangeraden, ons steeds afvragen of zij ook echt naar deze opgedrongen levenswijze handelden. Hoe functioneerden vrouwen binnen de hun opgelegde beperkingen? Hoe oefenden zij invloed uit op hun gezinssituatie en

uiteindelijk ook op de samenleving? Om op deze vragen een antwoord te krijgen, moeten we juist op zoek naar vrouwen die buiten de maatschappelijke kaders opereerden, want in werkelijkheid gedroegen zij zich lang niet altijd zoals van hen verwacht werd. We ontmoeten gewelddadige vrouwen als Hervör, die weigerde vrouwenwerk te verrichten en liever een bende Vikingen aanvoerde, en Thornbjörg, die zich als man kleepte en in volle wapenrusting als koning troonde. Vaak was dergelijk abnormaal gedrag opmerkelijk genoeg om te worden beschreven, al was het maar om duidelijk te maken dat hun buitenissige capriolen niet door de beugel konden. Aan dwarsliggende vrouwen werden zelfs duistere machten toegeschreven.

We volgen deze strijdlustige vrouwen van de legendarische Amazones, die volgens Romeinse geschiedschrijvers met de Germanen meevochten, tot de daadkrachtige Adela van Hamaland, die het rond de eerste millenniumwisseling tegen een mannenwereld opnam. We kijken hoe en onder welke omstandigheden zij optraden en nemen een aantal van hen onder de loep. Zij allen gaven op een geheel eigen wijze invulling aan hun bestaan. Deze verscheidenheid maakt duidelijk dat er van deze individuele vrouwen niet zonder meer een eenduidig beeld kan worden geschetst. Kortom, dé vroegmiddeleeuwse vrouw bestaat niet.

We gaan niet alleen op zoek naar weerbare vrouwen die zich tegen hun beknotting verzetten, maar ook naar in de ogen van sommigen dwaze vrouwen die met magie de bovennatuurlijke wereld beïnvloedden, naar volgzame vrouwen die hun echtgenoot altijd terzijde stonden, soms zelfs tot in de dood, en naar eerbare vrouwen die voor een vrome levenswijze kozen.

Vooral de laatstgenoemde categorie was populair bij de geestelijkheid die graag schreef over de verheven heilige status van godvruchtige vrouwen als Genoveva van Parijs of Hilda van Whitby. Meestal waren dat nonnen die uit de sociale bovenlaag afkomstig waren en op de samenleving als geheel een uitzondering vormden. Toch zijn veel mediëvisten, aangetrokken door het relatief rijke religieuze bronnenmateriaal, gefascineerd door deze vrome vrou-

wen en hun kunstmatig gecreëerde levenswijze. Maar er is een hele wereld buiten de kloostermuren, een samenleving waar vrouwen van allerlei pluimage leefden in een heel wat realistischer context. Daarom komen deze religieuze vrouwen ten opzichte van hun seculiere zusters in dit boek minder aan bod dan vaak in vergelijkbare publicaties gebruikelijk is.

Er passeren nogal wat individuele vrouwen, waarvan op schrift gestelde gegevens niet vanzelf bijdragen tot een beter begrip van de vroegmiddeleeuwse vrouw. Het heeft weinig zin om de levensloop van een enkel individu te beschrijven als die niet geplaatst wordt in het kader van de positie die vrouwen in het algemeen innamen of de rol die zij speelden (of geacht werden te spelen).

Wie de situatie van de vroegmiddeleeuwse vrouw wil ontrafelen, moet de samenleving in haar geheel overzien om haar omstandigheden daarin te doorgronden. Haar positie kan alleen maar in de sociale context van haar tijd beoordeeld worden, in een wereld waarin vrouwen met mannen samenleefden. Daarom is in veel gevallen ook de situatie van de man relevant om die van de vrouw te kunnen begrijpen.

Gedurende de gehele beschouwde periode leefden vrouwen in een door mannen gecontroleerde samenleving. Zij dienden zich te schikken in een wereld waarin mannen de buitenwereld beheersten en vrouwen tot hun eigen besloten domein beperkt werden. Tegen de achtergrond van deze patriarchale samenleving tekent zich in de bronnen een schetsmatig beeld af van twee elkaar tegenwerkende maatschappelijke bewegingen die de situatie van vrouwen beïnvloedden.

Hun positie werd enerzijds versterkt door het enkelvoudige genderconcept dat in de oorspronkelijke stammensamenleving gangbaar was. Daarbij was het onderscheid en de daaruit voortvloeiende verdeling tussen sterken en zwakken van groter belang dan het verschil tussen de seksen. De positie van vrouwen werd aan de andere kant juist verzwakt door de kerkelijke opvatting dat vrouwen minderwaardig aan mannen waren. Daardoor ontstond

er een voor vrouwen uitermate ongunstige rolverdeling tussen de superieure man en de inferieure vrouw. In het nominaal gekersten-de deel van Europa raakten deze maatgevende tribale en kerkelijke maatschappelijke stromingen vermengd.

Met het opkomend feodalisme kwam de familie, waarin de vrouw van oudsher als spil fungeerde, als machtsfactor op, waar-door haar positie versterkt werd. Krachtig optredende vorstinnen als Theophanu en Adelheid namen in de tiende eeuw een machts-positie in die niet onderdeed voor de autoriteit van mannen. Door de Gregoriaanse kerkhervorming zou de vrouw vanaf de elfde eeuw juist weer aan terrein verliezen. Sindsdien werden vrou-wen systematisch van het kerkelijke instituut uitgesloten, terwijl de voor hen nadelige segregatie van de seksen naar het publieke domein werd doorgetrokken. Op den duur verschenen er allerlei misogynie geschriften, zoals het traktaat *De Amore* waarin Andreas 'de Kapelaan' vrouwen een hele waslijst aan slechte eigenschappen aanwreef. Ze zouden jaloers zijn, ongehoorzaam, onbetrouwbaar, hebberig, zwak en beïnvloedbaar, om er maar een paar te noemen.

De ondergeschikte positie van vrouwen heeft dus een geschie-den is die wortelt in een ver verleden. Die heeft een ontwikkeling doorlopen, waarbij de vroege middeleeuwen een cruciale rol spelen.

De tribale situatie, kerkhervormingen, feodale ontwikkelingen, al deze maatschappelijke omstandigheden brachten met zich mee dat de rolverdeling tussen de seksen niet onwrikbaar vastlag, maar juist binnen bepaalde grenzen fluctueerde. De tegenstrijdige ont-wikkelingen veroorzaakten een golfbeweging, waarop de vrouw als een speelbal meedeinde. Desondanks slaagden sommige vrouwen erin met succes te navigeren en de golven te trotseren.

Alle individuen werden – en worden nog steeds – door hun soci-ale omgeving in hun handelen beperkt. Binnen een zekere band-breedte van de hun opgelegde maatschappelijke krachten kunnen zij meer of minder hun eigen speelruimte bepalen. Sommigen lukt het de grenzen van die bandbreedte op te rekken of zelfs te door-breken. Dat geldt voor mannen, maar zeker ook voor vrouwen.

Vroegmiddeleeuwse vrouwen van formaat

In alle periodes van de geschiedenis wordt de rol van de vrouw onderschat en onderbelicht. Dit geldt misschien nog het meest voor de vroege middeleeuwen. En dat is erg spijtig, zo betoogt Luit van der Tuuk. Door te kijken naar de positie van de vrouw in de samenleving, hun identiteit en de kenmerken die aan hen werden toegeschreven wordt duidelijk dat het stereotiepe denkbeeld over deze periode allesbehalve correct is. Ja, mannen legden vrouwen talloze en uiteenlopende restricties op, maar daar is nog niet mee gezegd dat vrouwen zich daaraan hielden.

Moeders, mystici en maîtresses gaat over de vrouwen die zich niet bij hun door mannen bepaalde rol neerlegden, maar een eigen lijn trokken. Zij bewezen dat de verhouding man-vrouw verre van zwart-wit is, en daarmee zijn ze nog steeds een bron van inspiratie voor vrouwen die vandaag de dag voor emancipatie strijden.

'HISTORICUS LUIT VAN DER TUUK MAAKT DUIDELIJK DAT VROEGMIDDELEEUWSE VROUWEN VEERKRACHTIG, VINDINGRIJK EN BEKWAAM WAREN.'

– *Historiek.net*

Luit van der Tuuk (1954) is zelfstandig onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad. Hij is gespecialiseerd in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Noordwest-Europa. Eerder verschenen van hem onder andere *De Friezen* en *De Saksen*. Met zijn boek *De eerste Gouden Eeuw* won hij de W.A. van Es-prijs.

ISBN 978 94 0192 066 7

9 789401 920667 >

NUR 684

WWW.OMNIBOEK.NL